

Типологія політичної опозиції

Наталія Вінничук,
аспірант кафедри політичних наук
філософського факультету
Київського національного університету
ім. Т. Шевченка

Політичні події останніх років в Україні свідчать про актуалізацію проблеми опозиції як складової політичного процесу та необхідність її нормативного визначення як в межах державного законодавства, так і науки. Зокрема, характеристика політичної опозиції як радикального опонента влади повністю узгоджується із визначенням її і як лояльного конкурента уряду, оскільки йдеться про різні типи опозиції. Огляд типології опозиції як політичного інституту дає можливість з'ясувати її сутність як складової процесів демократизації, її функції, засоби і напрями діяльності.

Класифікацію опозиції, як і вивчення її загальної проблематики, здійснювали переважно західні вчені. Основними працями у цій царині вважаються дослідження Р. Даля, Дж. Сарторі та Х. Лінца. Значну увагу цьому питанню приділяли також О. Кіршхаймер, Р. Макрідіс, Д. Елерз, Е. Шилз, Р. Паннет, А. Алібасік, К. Палескі, Є. Колінські. На пострадянському просторі типи й моделі політичної опозиції досліджували О. Циганков, С. Поршаков, У. Кирієнко, С. Телешун та інші.

Політична опозиція - це організована політична сила, яка контролює і піддає критиці дії влади, пропонує альтернативний політичний курс, а також може мати на меті завоювання влади і зміну політичного режиму.

Як явище політичного життя, опозиція існувала ще в Стародавньому Римі, де інститут трибунату міг оскаржувати владні рішення, виступати на захист інтересів народу. Та лише у XIX столітті, а особливо у XX опозиція стає повноцінним інститутом політичних систем країн Заходу. В другій половині XX століття, як реакція на події Другої світової війни, виникає гострий інтерес вчених до аналізу ідеї демократії та реалізації її на практиці, результатом чого стала поява численних концепцій демократії. Для того періоду характерним є також поживавлення досліджень інституціональної складової політичної системи.

У 1960 - 1980 роках виходить чимало праць, присвячених, зокрема, поняттю, ознакам та повноваженням політичної опозиції. З'явилися книги Р. Даля „Уряди та політичні опозиції”, Дж. Сарторі „Контроль та опозиція”, Г. Іонеску і І. Мадаріага „Політична опозиція: минуле та сучасне політичного інституту”, які нині вважаються класикою. Увага в них зосереджувалася на моделях опозиції та їх особливостях або принципах організації й діяльності політичної опозиції в окремих країнах. Відтак зросли можливості для проведення компаративних досліджень і класифікації політичної опозиції.

Слід зазначити, що переважна більшість типологій або являє собою біполярну дихотомію (активна – пасивна, легальна – нелегальна), або розроблювалися на основі критерію, що не належить до сутності самого інституту політичної опозиції (консервативна, ліберальна, соціалістична, права, ліва, центристська). Проте існують типології і суто спеціальні. До них належать, зокрема, дослідження Р. Даля, Дж. Сарторі, Х. Лінца.

У 1970-х роках Р. Даль запропонував типологію, згідно з якою виокремив типи політичної опозиції за цілями, яких вона добивається у своїй діяльності.

Отже, типи політичної опозиції за Р. Далем.

1. Структурна опозиція – це опозиція, що прагне змінити або запобігти змінам у головних сферах функціонування держави: політичний курс уряду, тип політичної системи, тип політичного режиму, соціально-економічна структура. Така опозиція не поділяє погляди уряду на розвиток цих основних чотирьох сфер. До речі, в літературі зустрічаються й інші назви опозиції такого типу – опозиція принципу, фундаменталістська, ідеологічна або опозиція режиму.

2. Неструктурна опозиція – це опозиція, що прагне здійснити деякі зміни або запобігти їм у політичному курсі чи складі уряду. Вона може підтримувати конструктивні відносини з владою, залишаючись лояльною до існуючого політичного режиму, типу політичної системи, обраного політичного курсу та соціально-економічної структури держави. Цей тип опозиції ще називають нормальною, обмеженою, прагматичною опозицією або напівопозицією [5, с. 167].

Прикладом опозиції першого типу є комуністичні партії Італії і Франції, а також ісламські політичні партії мусульманського світу. До другого типу належать основні політичні партії Великої Британії і США.

Структурна опозиція не обов'язково має бути незаконною чи неконституційною, але часто трапляється саме так навіть у західних демократіях. Як правило, опозиція такого спрямування не має ні конституційних прав, ні гарантій закону для своєї діяльності. Бувають і винятки: опозиція має законне право на свою діяльність, але в цьому випадку її характеризує штамп „антисистемної опозиції в межах системи”. В політичній практиці лише режим стійкої демократії з

толерантною культурою може дозволити собі існування такого десидентства. Прикладом легальної структурної опозиції з радикальними вимогами є діяльність ірландських націоналістів у британському парламенті до 1922 року. Їх головною метою було проголошення незалежності Ірландії та емансипація католиків.

Типологію Р. Даля деталізував Р. Паннет. Він виокремив підвиди структурної і неструктурної опозиції. **Неструктурна опозиція** буває: 1) **кар'єристською**, діяльність якої спрямована, в першу чергу, на захоплення влади (честолюбна опозиція); 2) **політично зацікавленою**, головною метою якої є прагнення впливати на політику (нечестолюбна опозиція); 3) **опозицією, що поєднує ознаки попередніх**.

У межах **структурної опозиції** існує **насильницький** (революційний, радикальний) тип, а також **реформістський** (нереволюційний) тип. Критерієм їх розрізнення є їх методи діяльності. Головна перевага реформістської опозиції полягає в тому, що вона має легальне право виконувати свою роль в політичній системі, тоді як насильницька опозиція не може розраховувати на це. Значною вадою другого типу опозиції вважається абсолютна лояльність системі, внаслідок чого вона стає недієздатною при необхідності запровадження фундаментальних змін. Отже, революційна опозиція є більш дієвою і значимою, але використовує у своїй діяльності не лише офіційно визнані засоби досягнення мети [9, с. 9 - 13].

Найбільшого поширення дістала класифікація політичної опозиції Дж. Сарторі. Вчений зацентрував увагу на важливості розрізнати **відповідальну і невідповідальну опозицію**.

Головними рисами поведінки відповідальної опозиції є її поміркованість і прагматичність. Опозиційна група добре усвідомлює значення впливу на виборців, а тому не вдається до нереалістичних вимог і обіцянок. Дж. Сарторі і Р. Даль вважають, що організувати відповідальну поведінку опозиції цілком можливо без обмеження свободи слова, зібрань тощо. Для цього необхідним є переконання, що вона має реальну можливість впливати на управління або поділяти з владою урядову відповідальність. Взяти на себе відповідальність означає, що опозиційна група звітуватиме за виконання обіцянок, і вона знає про це. У випадку визнання опозиційного об'єднання недієздатним, воно може бути виключеним з системи влади і втратити свої позиції. Зрозуміло, що лише честолюбна опозиція з суттєвою підтримкою електорату може бути дисциплінованою в такий спосіб [10, с. 35].

Проте в демократичних системах, особливо у двопартійних або в системах з домінуючою партією, трапляються випадки, коли така стратегія не спрацьовує. Політична опозиція, організована у вигляді маленьких груп, може перетворитися із сталої, але неуспішної та невідповідальної, на апатичну. Через розчарованість своєю

неспроможністю здійснити зміни та приниження регулярними програшами вона може спокуситися на вибір індивідуального чи колективного насилля.

Інший випадок, за яким вказана стратегія не спрацьовує, - це нечестолобна опозиція, як, наприклад, римські трибуни в античному світі, а нині засоби масової інформації та громадські організації. Справді, вчені не дійшли спільної думки щодо переваг нечестолобної опозиції. Згідно з точкою зору Г. Маддокса, Г. Іонеску і І. Мадагіага, неспроможність римських трибунів поєднувати владу прийняття рішень з владою запобігання - одна з головних причин, чому вони зникли як інститут. Згідно з іншою точкою зору, опозиція має захищати громадян та охороняти закон без жодних претензій на владу. Ця думка менш переконлива, однак користується значною популярністю серед мусульманських вчених, які виступають проти конкуренції у владі.

На думку Дж. Сарторі, відповідальна опозиція та збільшення кількості партій є обернено пропорційними. Це означає, що двопартійна система найкраще підходить для розвитку відповідальної опозиції і мирного управління політикою. Хоча Р. Даль підкреслює, що це відповідає дійсності в політичній системі з високим рівнем консенсусу у фундаментальних питаннях. Але також може бути справедливим і те, що двопартійна система здатна лише поглибити розкол у дуже поляризованому суспільстві [5, с. 15 - 16].

Х. Лінц виокремлює типи опозиції за ступенем їх терпимості щодо уряду.

1. Лояльна опозиція - це опозиція, за якої основна частина опозиційних партій і рухів у межах політичної системи є терпимими стосовно уряду, а непримиренна опозиція не має підтримки широких верств населення. За наявності такої опозиції режим вважається досить стабільним

2. Напівлояльна опозиція виступає проти радикальної трансформації чи руйнації чинної політичної системи. Виокремити її складніше, оскільки вона не має чітко визначеної позиції - від неприйняття існуючого режиму і прагнення змінити його до принципової згоди з основними стратегічними настановами режиму за наявності деяких розходжень тактичного характеру. Поміrkована опозиція може виступати у співпраці з непримиренною з метою організації і проведення акцій проти уряду або може лише підтримувати дії нелояльної опозиції, не беручи в них участі.

3. Нелояльна опозиція - це опозиція, до якої належать партії, рухи й організації, котрі чітко і недвозначно заперечують існуючу політичну систему. За її наявності режим схильється до змін, центральна влада може поступово втрачати легітимність, оскільки вона нездатна чинити опір непримиренній опозиції.

На думку Х. Лінца, нелояльна опозиція може еволюціонувати у двох напрямках: 1) інтегруватися в систему, особливо якщо це система

конкурентної демократії; 2) за умови недієздатної влади та за певних об'єктивних обставин, що перешкоджають суспільному розвитку, опозиція часто набуває статусу загальнонаціонального лідера і сприяє руйнації існуючого режиму. Прикладом першого сценарію є еволюція соціал-демократії, а другого – еволюція комуністичних і фашистських організацій у післявоєнній Східній Європі та міжвоєнній Західній Європі [3, с. 320].

А. Циганков зазначає, що вихід напівлояльної опозиції в якості правлячої сили на політичну арену свідчить про поглиблення кризових тенденцій у суспільстві, бо зміцнення поміркованої опозиції може відбуватися лише за рахунок звуження опозиції лояльної [3, с. 104]. Ще небезпечнішим для стабільності держави є перехід від напівлояльної опозиції до нелояльної, коли розпочинається відкрита конфронтація з режимом. Один з варіантів такого розвитку подій може бути пов'язаний зі спробами правлячої сили монополізувати популярні в суспільстві гасла після приходу до влади. Так, іспанські республіканці використовували гасло „республіка для республіканців”, звужуючи можливості укладення компромісу з іншими політичними силами і тим самим обумовлюючи прихід до влади Ф. Франко.

Загалом своєю поведінкою лояльна опозиція сприяє мирній та відносно безболісній трансформації політичного режиму, якщо той здатен сприймати конструктивну критику.

Оригінальний підхід до класифікації політичної опозиції продемонстрував К. Палескі. Він створив розгалужену систему видів десидентства. Вчений виокремлює внутрішню і зовнішню типології опозиції. У випадку приналежності критерію розмежування видів опозиції до її сутності типологія є внутрішньою, зовнішня типологія обумовлена середовищем і стосується суспільних і політичних умов, які впливають на опозицію. Звернемо увагу на деякі типології, запропоновані К. Палескі.

На основі ступеня згуртованості та організованості осіб опозиційної групи вчений виокремлює опозицію **родинну** („фамільну”) та опозицію **інституціональну**. Особливості активності соціальної групи залежать від характеру її внутрішніх зв'язків. Опозиція першого типу вважається міцніше організованою, оскільки члени групи пов'язані безпосередніми відносинами – дружніми чи родинними. Опозиція, організована у вигляді формальних груп, які часто регулюють свою діяльність через різні інституції, належить до другого типу (наприклад, опозиційна партія) [8, с. 11 - 12].

В результаті поєднання двох критеріїв – ступеня згуртованості та чисельності опозиції – К. Палескі пропонує вирізняти опозицію **масову** та **елітарну**. За способом діяльності визначаються **легальний** і **нелегальний** типи опозиції. Легальна опозиція покладається: 1) на дотримання правових норм, що регулюють відносини політичної влади; 2) на всі політичні звичаї та прийняті засади діяльності всіх акторів політичної сцени, що

впроваджують політику fair play. В цьому контексті дослідник вважає порушенням легальності нехтування добрими звичаями чи брак поваги до релігійних, родинних, патріотичних почуттів. Отже, не існує такої опозиції, яка б ніколи не порушувала встановлених норм легальності. Крайнощами в цій типології є **легалістична** та **анархізуюча** опозиція (дослідник акцентує увагу на такому формулюванні, оскільки термін „анархічне дисидентство” взагалі неможливо віднести до категорії опозиції) [8, с. 12 - 13].

За зміною у статусі політичної опозиції виокремлюється **системна** та **персональна** опозиція. Завданням першої є замінити склад уряду через формування власного з дотриманням нормативно визначених способів, а другий тип являє собою групу парламентаріїв, організованих з метою зміни персоналій в уряді.

В межах зовнішньої типології існують режимна та громадянська опозиція. Перша є частиною системи прийняття політичних рішень, сталим елементом гри за владу та процесу її втілення. Середовищем, на яке зорієнтована діяльність режимної опозиції, є інституції, що беруть участь в процесі реалізації владних рішень. Прикладом такого типу є опозиція всередині політичної партії, яка входить до правлячої коаліції. Другий тип постає машиною втілення влади, є частиною структур громадянського суспільства. Така опозиція здійснює не гру за владу, а гру з владою, вона захищає інтереси тих, хто її підтримує. Громадянська опозиція – це діяльність професійних, організаційних, екологічних та інших об'єднань, здатних мобілізувати значну частину електорату.

Багато західних дослідників приділяли увагу аналізу **активного** та **пасивного** типу політичної опозиції. Серед них – Р. Даль, Е. Шилз, Р. Бейкер, Д. Елерз, К. Д. Бречер.

Зокрема, Р. Даль характеризує активну опозицію як таку, що бере на себе відповідальність за виконання поміркованого та поступового політичного курсу і прагне змінити уряд. На противагу їй пасивна опозиція – це опозиція, яка з'являється, коли усвідомлює конфлікт, але навмисно не вдається до жодних дій [6, с. XV - XVII]. Як підвид активної опозиції Е. Шилз виокремлює „німу” опозицію, синонімами якої є незгода, апатія, непоінформованість та байдужість мас, як це було, наприклад, в комуністичних країнах Східної Європи. Зазвичай „німа” опозиція існує за обставин, коли оголошувати себе опозицією надто ризиковано, а держава потребує співпраці суб'єктів політичної системи для успішного розвитку.

Проте якщо узагальнити визначення активної і пасивної опозиції Д. Елерза, то „німа” опозиція відповідатиме першому типу. На думку вченого, синонімами, які позначають пасивну опозицію за тоталітарного режиму, є еміграція, провал планів, дезертирство, незгода, непокора, страйки, відставки або перебування на посаді з метою саботажу. Активну опозицію

позначають дві категорії: 1) опозиція в духовному розумінні, 2) опозиція, що використовує силу [4, с. 111].

За місцем діяльності виокремлюють **парламентську** та **непарламентську** опозицію. Практика конституційного права визнає, що парламентська опозиція – це політичні сили, які представлені в парламенті, але не входять до складу уряду і не підтримують його. Традиційно парламентська опозиція формується і діє безпосередньо у вищому законодавчому органі державної влади. В країнах з парламентарною формою правління (парламентарна республіка чи парламентарна монархія) вона протистоїть проурядовій більшості, у країнах з президентською чи змішаною формою правління – пропрезидентській більшості. В Конституції землі Шлезвіг-Гольштейн (ФРН) зазначається: „Парламентська опозиція є важливою складовою частиною парламентської демократії. Завданням опозиції є контроль та критика програми та рішень уряду. Вона протистоїть як альтернатива депутатам і фракціям, на які спирається уряд” [1, с. 4].

Парламентська опозиція повною мірою бере участь у реалізації вищим законодавчим органом його функцій. При цьому вона прагне добитися двох цілей: 1) перетворитись на парламентську більшість, 2) одержати контроль над виконавчою владою.

Опозиційна група може бути неструктурною, конституційною та законною, проте непарламентською. Основні причини цього: 1) опозиція надто слабка, щоб здобути місця у парламенті; 2) вона не вірить в ефективність роботи парламенту і свідомо обмежує свою діяльність позапарламентськими засобами; 3) опозиція організована в такий спосіб, що не має можливості діяти на парламентській арені (групи тиску, групи інтересів, лобіські групи тощо).

Наявність парламентської опозиції не означає, що вона організована обов'язково у вигляді партії чи партій. Зокрема, суб'єктами парламентської опозиції можуть бути партія, блок партій, фракції або окремі члени парламенту.

Непарламентська опозиція має таку безліч типів, що їх майже неможливо перелічити. Наприклад, її формами можуть бути: окремі громадяни, політичні партії, не представлені в парламенті, засоби масової інформації, групи інтересів та групи тиску, громадські й культурні організації, корпорації, профспілки тощо.

Непарламентська опозиція виконує дві основні функції: 1) піддає сумніву та заперечує легітимність парламенту і його здатність здійснювати політичні зміни; 2) артикулює, поєднує спірні питання, проблеми, які були проігноровані, знехтувані парламентською опозицією та різними партіями.

Деякі з вище названих типологій відповідають українським реаліям. За дослідженнями Центру ім. О. Разумкова, головним критерієм

виокремлення опозиційних сил в Україні є їх ставлення до політики Президента. Це означає: 1) чітко артикульоване, публічно висловлене критичне ставлення до цієї політики; 2) неучасть у її реалізації (тобто відсутність представників на керівних посадах у Секретаріаті Президента, Кабінеті Міністрів та інших центральних органах виконавчої влади) [2, с. 6].

В 1990-х роках як головного суб'єкта опозиційної діяльності позиціонувала себе Комуністична партія. Але це твердження має доволі неоднозначний характер. Якщо в першій половині 1990-х років вона була символом повернення до старої влади і виконувала функцію гострого протистояння новій владі, то в другій половині тих же років КПУ являла скоріше бутафорську опозицію, хоча багато дослідників відносять її до поміркованої. Це підтверджують факти неодноразового підтримання принципових законодавчих та кадрових ініціатив провладних фракцій, небажання співпрацювати з іншими опозиційними силами, відмежування від реальної участі у боротьбі за владу навіть за наявності таких можливостей. КПУ належала до радикальної та структурної опозиції лише за програмними засадами й декларативними заявами. На основі підписання Універсалу національної єдності КПУ перейшла в статус провладної політичної сили вперше за часи незалежності України.

Наприкінці 1990-х років з'явилися опозиційні партії, які вже не закликали до повернення в минуле, а пропонували альтернативний курс розвитку українського суспільства в межах демократії, ринкової економіки та національної культури. Хоча все ж головною характеристикою нової опозиції є її персональна спрямованість. Громадсько-політичні рухи другої половини 1990-х років мали за мету усунення з політичної арени символу авторитарного режиму – Л. Кучму. Справа Г. Гонгадзе, плівки М. Мельниченка, акції „Україна без Кучми”, „Кучму геть!”, „Знайди журналіста”, сутички 9 березня 2001 року біля пам'ятника Т. Шевченку – основний перелік опозиційних дій 2000 - 2001 років.

В результаті парламентських виборів 2002 року КПУ втратила статус лідера опозиції. Це підтверджувала нова структуризація партійної системи. Блок „Наша Україна” одержав 120 місць у парламенті, що разом з БЮТ та СПУ становило 170 народних депутатів. Відтак протистояння „влада – опозиція” набуло значного розмаху. Наслідок: стався унікальний для пострадянських держав мирний перехід влади до коаліції опозиційних сил (НСНУ, БЮТ, СПУ) – „помаранчева революція”.

Парламентські вибори 26 березня 2006 року призвели до нового розташування провладних та опозиційних сил. З 46 політичних партій до парламенту увійшло лише п'ять, що засвідчує структуризацію партійної системи України. Якщо за попередніх скликань парламенту політична опозиція найбільш чітко виокремлювалася за місцем діяльності, то в новоутвореному законодавчому органі статус більшості є хитким. Він

визначається коаліційними домовленостями лідерів політичних сил. В позапарламентській опозиції опинилися ПСПУ, СДПУ(о), ВО „Жінки за майбутнє”, НДП, „Трудова Україна”. Проте після формування уряду Партією регіонів перелічені політичні сили навряд чи можна буде побачити серед опозиційних. Статус парламентської опозиції одержав Блок Ю. Тимошенко. На думку переважної більшості політологів, БЮТ доведе можливість існування структурної, сильної та ефективної опозиції.

Отже, дослідження питань щодо опозиції здійснювали переважно представники західної науки, хоча останнім часом ця тема активно розробляється й вітчизняними вченими. Типології опозиції встановлювалися переважно за біполярною ознакою. Аналіз їх вказує на необхідність подальших ґрунтовних розробок, оскільки сутність, особливості та закономірності функціонування переважної кількості її видів досліджено поверхово. В цілому досвід засвідчує, що поважати як лояльну честолюбну опозицію, так і структурну опозицію, готову здійснити зміни в соціально-економічному і політичному житті, можуть тільки ті політичні системи, в яких дотримується верховенство права, гілки влади відокремлені одна від одної, де домінує демократична політична культура.

Література:

1. **Кречмер Г.** Фракції. Партії в парламенті. К., 1999. – С. 115.
2. Опозиція в Україні // Національна безпека та оборона. – 2002. – № 7.
3. **Цыганков А. П.** Современные политические режимы: структура, типология, динамика. М., Интерпакс: 1995. – 295 с.
4. **Bracher K. D.** On Opposition in Totalitarian Regimes // Government and Opposition. – 1965 – 1966. – № 1. – P. 111.
5. **Dahl R.** Governments and Political Opposition / Handbook of Political Science: Vol. 3 (Macropolitical Theory) ed. F. I. Greenstein and N. W. Polsby, 3: Addison-Wesley Publishing Company, 1975. – P. 115 - 174.
6. **Dahl R.** Political Opposition in Western Democracies. New Haven: Yale University Press, 1966.
7. **Ionescu G., de Madariage I.** Opposition: Past and Present of a Political Institution. Harmondsworth, Uk: Penguin Books, 1972.
8. **Paleski K.** Opozycja polityczna – proba typologii / Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych. – Inst. Nauk społ. Akademii Pedagogicznej im. KEN: Krakow, 2001. – 546 s.
9. **Punnett R. M.** Front-Bench Opposition: The Role of Leader of the Opposition, the Shadow Cabinet and Shadow Government in British Politics. London: Heinemann, 1973.
10. **Sartori G.** Opposition and Control: Problems and Prospects / Studies in Opposition, ed. R. Baker. London: McMillan, 1971.